

A.Gergely András
A ZSIDÓ CSALÁD – ÖNÉRTÉLMELMEZŐ SZEREPTUDATOK

DOI: 10.25116/kozelitesek 2020.1-2.1

Előadásom tárgyköre a tradíció, a mintázat és életútválasztás kérdése a szakrális modernitás viszonyrendjében. Ilyesféle közelítéshez biztosan érdemes tudni, hogy ki az, aki előad, „honnán beszél”, mit képvisel és miért... Ezt még Paul Ricoeur-től tudjuk, de elemi társadalomkutatási alapismeret is egyúttal.

Se minjenem, se választott zsinagógám, se OR-ZSE diplomám..., s még csak nő sem vagyok, mint itt az előző előadók, színes-szélesvásznú képanyagom, sőt még konkrét kutatási terepem sincs e tárgykörben... – akkor hát miről, miért és kihez, mit szólok most...?

Röviden csak annyit: az általam alkalmazott kulturális antropológiai nézőpont elsődlegesen az élményközeli terepmunkára épül, aminek elemi része az előzetes tájékozódás, a mások által már elvégzett terepkutatási tapasztalatok megismerése és átfogó értelmezése is – magam tehát itt tartok, a kezdeti tájékozódásnál, s nem önálló kutatásra, hanem egykori és mai diákjaim kutatásaira építkező közléseket, olykor kiadványt, máskor kutatási háttéranyagot szerkesztve is. Ez tehát mintegy előzetes áttekintés része, melyből érdemi esetben nem a Nagytudományos állítások, hanem az életközeli ismeretanyagok kérdései fogalmazódnak meg. Másodelemzés lesz így ez, itt és most alapos ismertetések helyetti interpretáció, melyről annyi talán bizonyos lehet – úgy hiszem –, hogy a bennfentes beszédek között is marad szerepe olykor az outsider aspektusnak, amely legjobb esetben belül is érzékel, de kívülről is rálát a jelenségekre, s ha sikerrel, akkor talán hihetően, de kételyekkel körülvéhetően is megszólalhat. Előttem azonban „már mindent elmondtak”, elég lenne bólogatni. Viszont... – valamiképpen mégsem azt, csak azt és csakis úgy látom..., nem onnan nézem, nem ugyanazt olvastam vagy értelmezem, ahonnan előadók és más kutatótársaim. Értelmezem: azaz nem állítom (amit a kulturális antropológusok legfőbb normatív követelménye elvár), hanem *kérdezem* inkább, hogy mi látható számomra ebből a zsidó identitásból, s a magam terepkutatási, társadalmi milió-elemzési nézőpontját értelmezem elsődlegesen, így csak kontrasztképpen használva mások kutatási anyagait. Mindez talán hasznavehető, s bár nem eléggé ünnepélyes, szakszavakkal ékes lesz, ám őszinte és érdeklődő gesztus esetemben – becézzük most itt „kultúratudománynak” –, s ha mégis utalnék saját kutatásra, az inkább egy korábbi kísérlet valamely kommunikatív folyamatot illetően. Ez van jelen tehát szavaim mögött, étikus és émikus – vagyis értelmező, de problematizáló – aspektusként is. Leginkább kérdező, hipotéziskedő szerep, kutatástörténet-mesélés... Legrosszabb esetben pedig Önök föl fogják idézni Papp Richárd kollégám zsidó humorról írt kötetének, a *Bezzeg a mi rabbinknak* egyik idevágó fejezetcímét, mely így szól: „De hogy lehet egy viccet ilyen rosszul elmesélni?!”

A narratívák körében és a tudásformálás programját illetően mindezek dacára is jócskán vannak kételyeim. Épp nemrégiben volt kezemben az OR-ZSE és a Szegedi Tudományegyetem család-konferenciáinak újabb, *A család egykor és ma 5.* kötete, 300 oldal sűrű szaktudomány, eltérő aspektusok, különböző módszertanok, más-más korok, források, citációk – de talán az egyetlen közös jellegadó jegyük, hogy semmi sem összehasonlítható igazán, senki sem „jobban” tudja, amit tud, hanem inkább másként és másért és máshogyan. Egyik sem kevésbé tudományos, de nem mindegyik egyformán életközeli fókuszpontú. Ezeket itt nem összefogni próbálok, csupán rálátni kísérek meg, s ha lehet, valamiképp belemerülni is – de nem lévén mindama tematikák kutatója, kézenfekvően elfogadom, hogy minden tapasztalat emígy is van, meg amúgy is lehetséges, választott nézőpontok kérdése mindez. Viszont a konklúzióm erről annyi: mindezek nem egymás alá/főlé rétegződnek, hanem színfoltok, jelek, tónusok egy releváns tudományos patchworkhöz. Egyúttal itt jelzem azt is, mennyire beláthatatlan és változékony is ez a kérdéskör, a zsidó identitás mibenlétét körülölelő „evidens” tudás, melyet lehetetlen a lehetséges egyetlen releváns szempont alapján föltárni. S a sokszempontú megközelítés azért tűnik jogosnak, mert immár az ötödik Család-kötet és a készülő 6. konferencia-felhívás is sejtetni engedi, mi minden állhat a tudások háttérében, miféle széles horizont nem férhet bele szinte soha a lehetséges összefoglalókba. Így tehát csakis annyi maradhat számomra, hogy hangulatjeleket, értelmezési mezőket, téma-felületeket nevezek meg a kulturális antropológia, vallásantropológia, a kultúrakutatás és a zsidóságkutatás aspektusából... Most került a MEK-be egy épp ilyen kutatásokat tartalmazó kötet is – talán csak átbeszélem azok néhány kihangzó tartalmát...¹

„Zsidó identitás”, amit konferenciánk főcímében homlokzatra tapasztott képzetként kezel, valójában csak mint tételezett, szakrálisan is levédett valami lehet életképes. Holott nem a definíciók, hanem az eltérések adják lényegét, a sokféleség az egységét, a szigorú szabályrendhez képest alternatív válaszok és megoldások a bizonyosságát. Átélés, átváltoztatás, időszerűsítés, adaptív erények, kreatív megoldások... – ezek vannak mint történeti és életközeli örökség, ezek vannak mint lehetőség, ezeket formáljuk valójában, amikor a hagyományozás kézenfekvő jegyeiről gondolkodunk.

De lássuk közelebbről is, mi a tételezés, a hipotetikus hívószó! Konferenciánk beharangozó, témakörvonalban megnevezett tervezete szerint: a „gettóból kilépve”, vagyis történetileg az érintettekről talán elmondható, hogy „*a vallásról és az identitásról való képük is megváltozott*”. Állítható-e igaznak e tézis, vagyis hogy „vallásról és az identitásról való képük” változott meg, és csoportközösségi jellegük azután már „szabadon választott” lett/lehetett, s a vallásgyakorlat szuverén vállalása lelkiismereti ügy maradt csupán (vagy főként azzá módosult, amikor egyáltalán engedélyezték, hogy mentálisan

¹ <https://mek.oszk.hu/20200/20204/>

szuverén, világnézetileg definiálható lehessen, állampolgári szabadságjog, lelkiismereti perspektíva maradjon)? Mindez lehetséges, de milyen magasról nézvést áll így? Kire lehet érvényes, ki nem fogadhatja el a hipotézisként megfogalmazott szabadság állapotát s következményeit? És ki válaszol erre utólag? Példaképpen: tavaly jelent meg Czingel Szilvia Ünnepek és hétköznapi kötet, mely az egész Kárpát-medencében kíván zsidó vallásnéprajzi áttekintést kínálni elbeszélések, vallomások, leíró tárgyhasználat és fotók révén. De vajon a szerző, aki kulturális antropológusként kutatja e témakört, s épp a Centropa intézményi körében, vajon visszajuttatja-e megszerzett tudásanyagát a vizsgált közösségbe? Vajon teszteli-e elgondolásai érvényességét az utólagos jóváhagyás, a kontextusba emelés révén is? És a kötetbe emelt fotók nyelve, közlésmódja, rétegzettség, színes és változatos megközelítés inkább, vagy elemző pillantás csupán? Ez pedig már nem a múltra tekintő vallástörténeti, hitvilági vagy judaisztikai szaktudományosság kérdése, hanem a jelen körülményeié. És ha már a jelen: jelen lehetne-e például itt, közöttünk egy erősen orthodox hívő egy szombati eseményen, újév alkalmával? Vagy akkor most ő kimarad a lehetséges értelmezések értelmes köréből? Vagy pedig mi is „teljesítjük, amit lehet” a Sulchán Áruch parancsolatokból, s az „avuló konvenció” számlájára írjuk, az adaptációs esélyek előnyeként könyveljük el inkább a változtatást/vétséget/újdonságot, amikor másképp élünk vele? S vajon a mindenkori „szabad választás” lehet-e független előzményektől és következményektől, akár a 19. századi orthodox–neológ küzdelemtől, az asszimilációs kényszerektől, a máshonnan menekülés és asszimiláció esélyeitől, később a zsidótörvényektől, a Holokausztól, Izrael megnyílásától, az alijázók létszámától, a megmaradó helyi közösség státuszától, a túlélés lelki esélyeitől, az újbeterők mai „új hullámától”, a konstruált identitások sokaságából választható időlegességtől? És időleges-e, ami ötezer éves – vagy mindig az, csak olykor más nevet kap a szakrális folyamatban, vagy a tudományban...? (Lásd ezekhez Vincze 2012, 2010, 2004; Kárpáti 2018; Unterman 1999; Szász 2002; Tillmann 2009; Toronyi 2002; Tóth A. 2015; Papp 2007; Pécsi 2009).

„A modern, demokratikus társadalmakat éppen az tette egyedivé, hogy az egyén szabadon választhatja meg a vallásos hitét éppen úgy, mint a saját identitását...” – szól invitáló tematikus felhívásunk. Tényleges-e a modernitás? Demokratikus-e, ami annak festi magát, úgy identifikálja magát, s akár létezhet illegitim/delegitim formában is, csakis önmagát kell elfogadnia és kommunikálnia, hogy megtűrt és támogatott legyen? – mint láthatjuk ezt nem csupán egyházszerkezeti, hanem felekezeti, sőt kisközösségi támogatottságok és kiváltságosságok kapcsán is! S jó-e nekünk, ha a világ „demokratikus” arcot ölt a diktatúra felé vezető úton? Egyedivé tesz-e, ha megengedődik a roma szabadegyház (Povedák), a *Menóra*-közösség (Gallasy), az evangélikus testvérközösség, *Szim Salom* reformzsidó törekvés (Kelemen, Szász), vagy zsidó nemzeti családmódel a budapesti cionista sajtóban a 20. század első felében (Glässer, Zima), vagy ha mindezek tilalma érvényesül éppen..., esetleg ha a másfél generáción át titkolt származástudat állapota azt tételezi, hogy „ugyanúgy” dönthet bármely

kortárs nemzedék a szabad tradícióválasztás alapján (Ausztrics 2015, 2014; Fenyves 2012b; Hrotkó 2014c; Szász 2011; Fényes 2012)? Vajon szabad akarat éltetője, szabad választás felülete-e mindez? A vallástalanodás, a közösségfosztottság változó korszakai ugyancsak megnehezítik a sarkosra formálható tematikus mondatokat. Az ezekről való tudományos érvelések szintúgy az egynapelő képzetek körébe tagolódhatnak, vagy túl is élhetik akár az alkalmi invenciókat...

De mint kutató a *kérdéseket* az állításoknál mindig többre értékelve..., s „*a zsidó identitás komplex téma*” fő dilemmaként is fölismerhető lévén, készséggel lamentálok azon: „*Melyek azok az alapértékek, amelyek a vallásos és a „kulturális zsidókat” összekötik? Mennyiben lehet „újító” a zsidó hitközség, amely éppen a hagyományoknak köszönheti fennmaradását?*”. Leginkább talán ehhez fűzöm a továbbiakat, vallottan nem eléggé szakrális, de éppúgy nem szaktudományos értelemben... Inkább talányként.

A különböző identitáskeresési értelmezések talán számos változatban életre keltek a múlt évezredek során, de ennél is erőteljesebben jelen vannak ott, ahol egyre fokozódó visszhanggal a gender-kérdések, a társadalmi szereptudatok, a nemek közötti erőviszonyok, az elmúlt száz évben lezajlott változások szentenciái és dilemmái tolakodnak egymás ellenében. Ugyanakkor a közbeszéd kortárs tematikái szerint, azaz valamiképpen az akaratszabadság és tradíció-kötöttség komplex és sajátos kérdéskörét alapul véve keresgélünk válaszmodellt mindannyian. Alapozó fogalomhasználati útmutató helyett, s még inkább a „tudományképes” definíciók nélkül, itt most a konvenciók, tradíciók, ellenbeszéd, viselkedési alternatívák és identitás-változatok sokféleségét keresgélem, de ezen belül is csupán egyetlen megfontolást hadd emeljek tónusmeghatározó példaként e lamentáció felvezetésébe...

Akérdésre, hogy ugyanis *Mítosz vagy realitás ma a „zsidó család”*, bizonyonnyal lehetne sokféle bölcselmet és felületességet mondani, de ennél fontosabb, hogy magukat az érintetteket is érdekli és sokszor *így* érdekli a problematika, nem tudományos tapasztalat, hanem épp válaszkeresési értelemben! Vagyis nincs állandóság e téren sem, hacsak nem a változás és az értelmezések állandósága az. Persze pontosíthatnánk: ha mítosz lenne a család, szüksége lenne a mitikus háttérre is, de ehelyett sokszor épp a realitások kötelmei lakoznak életünkben. Ugyanakkor mint kérdéskör mégis releváns ez, hisz a társadalmi csoportok mindennapi életének, identitásának és önmegjelenítésének eléggé régtől fogva áthagyományozott tartalma a narratív tudás és a világban eligazodás élményének, érték-képzetének számos eleme – így például a viselkedésmódok, szerepstratégiák, áthagyományozott válságkezelési módok, a társadalmi környezettel szembeni attitűdök kifejeződése is. A tradicionális zsidó életmód-stratégiák és a hagyománykötött mintakövetési modellek egyik feltehetően konstans eleme a mindennapi történetmondás, az életviteli szabályok követésében a narratív tudástőke átadásán túli forrásismeret (a háláchikus előírások követése, a rituális szertartások, a Tóra-olvasás, Talmud-értelmezés, a Sulchán Áruach szabálykönyvének használata, a zsinagóga-járás stb.) is, de mindezek mellett az életvitel tényleges normatíváinak rendszere ugyancsak. Bizonyonnyal nem lehet túl nagy

ferdítés, túl átfogó pillantás itt azt összegezni, hogy a mindennapi élet történéseinek narratív feldolgozása (elbeszélése, mintaként átadása, értéknormaként megfogalmazása, szabályrendszerre bővítése) feltehetően mindig is része volt és maradt a zsidó életrendnek, ezen belül is az aktualitások narratív megjelenítését és fogalmazását segítő eszközök révén a csoportközi és etnikumközi kommunikációnak, az írott és a hangzó média hatásának, sőt ennek reflexív sémáira adható válaszok megfogalmazásának is. E folyamat 20. századi változataiból, a mindennapi történetmondás olyan stratégiáinak érvényesüléséből, mint „a kibeszélés, a megszólás és az elismerés, az elhallgatás, az eltitkolás, az elferdítés, az interpretáció, a panasz és a dicsekvés, a példaállítás, a történetmondás általi szórakoztatás” a narratív tudás részeként válik jelentéshordozóvá a mindennapi élettörténetek, életút-interpretációk gyűjtői számára (írja erről a téma egyik jeles kutatója, Vilmos Keszeg 2013). S bár ez másfajta táji-történeti szintérről vett tapasztalatok következtetése, ettől persze általánosabb is, mégis megfontolandó, mennyiben érvényes esetleg a háláchikus életvitel és annak tradíciókra épülő átadása színterén is.

Családokról és társadalmi szerepekről szólva nehezen kerülhető el az élettörténeteken belüli „biografikus beszéd”, az „őszinteség retorikáján” túl „az élettörténeti események teatralizálásához, retorikai megjelenítéséhez”, különböző érvelés-stratégiákhoz igazított bemutatás, mely sokszor „az állampolgári lojalitás és engedetlenség, az elszenvedett diszkrimináció és jogsértés, a szakmai kompetenciák, a származási tőke és az individuális teljesítmények kifejezésének eszköze”. Pécsi Kata könyvsorozata is illusztrálja ezt (*Sós kávé, Lányok, anyák...*), Glässer Norbert cádik-kötete is adalékokat nyújt a női szerepek és társadalmi normák rendszeréről a sajtócikkek tükrében (Glässer 2014: 211–221), Keszeg is konstatálja, hogy mindenféle közlési konvenciók mellett „az autobiografikus narratívumok egy része elhatárolódott a családtörténeti előzményektől”, nem utolsósorban azzal, hogy az egyéni élettörténeteket és értékrendet teszi a közös életvilág keretei helyére, s ezen belül jelöli ki az individuuum helyét (Keszeg, uo. 5–8. o.).

Az élettörténeti elbeszélésekben, a helyzetértékelő narratívákban és identitás-interpretációkban tehát meglehetősen sok szintéren és még több megjelenítési vagy kommunikációs stratégiában találkozhatunk a hozott, „örökölt” kulturális vagy magatartás-modellek egyedi sokféleségével. E sokrétű átélés- és elbeszélési mód több hagyományos formája kapcsolódik az életviteli szertartásokhoz, reprezentációkhoz, felmutatott vagy rejtett, de konvenciókat is megjelenítő gyakorlatokhoz. A zsidó életviteli normarend, a micvák kötöttsége és a családi nevelésben mutatkozó interkulturális vagy multikulturális interakciók azonban a kortárs generációk számára sok esetben már nem a legkötöttebb tradíciókat, hanem a kevert szokásrend érvényesülését kínálják inkább (a részletesebb körképet lásd Buk 2018; Tóth K. 2018, 2015; Vincze 2014, 2013). Ez azonban szinte egyetlen esetben sincs így az apák családfenntartó lekötöttsége és az anyák elszánt nevelési normarendje *ellenében*. Vagyis messzebből nézve ők követni látszanak a konvenciók legaprólékosabb előírásait

is – legalábbis a konvencionális életközösségek, a hagyománykötött normarendek s nem ritkán a vegyesházasságok terén, sőt multikulturális-interkulturális párkapcsolatok szokásrendjében is. Itt is, mint a környező társadalmi szférákban, javarészt az életviteli normák és a külső hatások sajátos ütközéseivel találkozunk, így természetesen a nemi szerepek, viselkedés-modellek, konvenciók és újítások esetében is. Mintegy vallási csoportkultúrától látszólag független mivoltában a traditumok elfogadása, követése, képviselése kap hangsúlyt, az ettől eltérő pedig a „kivételes” kategóriába kerül a közfelfogásban. Az szinte bizonyos, hogy a korosztályok, korcsoportok, szakrális életformaközösségek eltérő értékrendje nemcsak a konvencionális viselkedés-mintázatok szigorúbb paraméterei, rituáléi, spirituális rendszerei szerint alakul „úgy általában”. Hanem hát befolyással vannak rájuk mindama külső hatások is, melyek a kommunikáció más színterein, a társas kapcsolatok már nem csupán zárt rendjében, az életvezető értékek és normák reflexív szabályozásában, a tabuk és előírások követésében formálódnak, s ezáltal jócskán kitétek a nemzedékek közötti értéknormák, szokásrendek, mintakövetések kölcsönhatásainak, változásainak is. Az ezekről szóló „biografikus beszéd” persze még ennél is jobban jelen van, jelen lehet és visszahathat a közösségi-családi-szakrális interpretációk vagy narrációk önálló, belső dimenzióira.

Mindezzel együtt a tradíció-minták és életutak sokféleségét talán érdemes onnan kezdeni, hogy a kultúrafüggő társas kapcsolatok rendjében, a korosztályok és nemek pozíciói közötti különbségekben s ezekből fakadóan a hagyománytartó családi életvezetésben is föltétlenül megjelennek olyan irányadó új hatások, modernizációs értékek, divatok, normák, mintázatok és viszonyrendszerek, sőt tabuk is, melyek immár kevésbé vannak (vagy lehetnek) tekintettel a konvencionális zsidó családi értékrendre. Az elemző értelmezést persze a hazai társadalomkutatások, feminizmus vagy szakrális reprezentációkutatások – megannyi értelmezési tér – felé terelhetnénk, részben rögzítve a hagyományok szerinti életmód és értékrend fogalmát, az együttélő közösségek normarendszere és önképe szerinti változásdinamikáját, vagy szűkebben az állam-társadalom-közösség viszonyrendjének példatárát is, ám ezekkel itt most nem tudunk foglalkozni. Ahogyan a kultúrafogyasztás globalizált makroszférájával, a társadalmi és kapcsolati tőke eltérő vagy kevert értékrendek szerinti tagolhatóságával, az ifjúsági korosztályok életstratégiáinak sokféleségével, az egyetemes, európai vagy hazai nőmozgalmak és női identitáspolitikák részkérdéseivel sem.² Fókuszba elsősorban azt emeltük a korábbi tabu-kutatásban, hogy a társadalmi tagozódásban (szociológiai, tudáelosztási, jövedelmi, kapcsolathálózati, szerepvállalási és identitás-problematikákon belül) megfogalmazódó, sokszor kimondatlan mobilitási függésrend miképpen jelenik meg egy tradicionális, sőt ősi örökségét sokféle módon tartósító vallási-

² A többes szám használata nem „thodományos” fennkölttség itt részemről, hanem utalás a Rajkó Andreával közösen áttekintett tabu-kutatás és zsidó családi önértelmezés témakörében tartott ismertetésre, A család egykor és ma 5. kötetében megjelenő előadás-szövegre.

kulturális csoport, a zsidóság mai magyarországi normarendjében, legfőképp a kortárs társadalmon belüli női szerepmagatartásoknak kitéve. Kérdésünk főképp az volt: változnak-e a változatlanak elfogadott és annak is tételezett/látszó női viselkedésnormák az életvilágok átalakulásával, a modernitással, a posztmodern személyiségjegyek előtörlésével, a külsőleges normarendeknek kitett belső szakrális szférákban, s hogyan viszonyul mindez a tabuk és micvák rendjéhez, vagy akár a róluk szóló narratív elbeszélésmódokhoz. Témakörünk inkább kérdésselvető szándékú volt, nem pedig „elrendező” vagy öntörvényű rendszert kereső és megnevező. Ennek is szűkebbre fogott fókuszában a zsidó családi nevelés és értékrend anyai/női mintákban átörökíthető változata foglalkoztatott bennünket – ebből most nyilván csak tüneti jegyeket fogok tudni fölidézni.

A túl messzi asszociációktól óvakodva, de nem mellőzve a kínáló szakirodalmat, érdemes meglátni a zsinagógai térből az otthonba, a sűlből a privát életbe majd a közösség újrakeresésekor a zsinagógai szakrális közösségbe visszatérők mentális modelljeit. Papp Richárd több kutatási szempontja (a nők szerepe, a humor és a vicc-formába áttett megoldások), vagy Vincze Kata Zsófia sokoldalú kutatása (2004, 2010, 2014), de Surányi Ráchel izraeli közösségkutatása is egyaránt rávilágít a generációs értelmezésmódok és mikroközösségi értékrendek párhuzamosságára, a háláchá értelmezéseire, az „átadó” korosztályok és az „átvevő” érzékenységek találkozási terepére. Ebben volt megerősítő Rajkó Andrea kutatása, melyből a percepciók határok és a konvencionális szerephatárok sajátos interakciója is előviláglik: „kiderült az is, hogy a tabu megítélése nyilvánvalóan attól függött, hogy az adott válaszadó a saját mikrokozmoszában (család, szülőhely, jelenlegi kortárs csoport) melyik témával és hogyan találkozott. A családi életet övező, már érvénytelennek tartott tabuk készlete nemcsak bőségesebb, hanem tartalmában is kissé eltér a ma érvényes tabukétól. A fiatal generáció jóval kevésbé érzi tabunak a családi élet olyan aspektusait, mint a házasságtörés, a házasságon kívül született gyermekek, az élettársi kapcsolat, a nyitott házasság vagy az apás szülés kortárs tematikáit és társadalmi problematikáit, de persze számos olyan elem is akad, amelyet a kutatás 2010–2015 közötti időszakában sokan említettek, ugyanakkor jelen van a ma is érvényes tabuk között, melyeket a diákok ekként soroltak be (pl. válás, családon belüli erőszak, kapcsolati tabuk, vallással kapcsolatos megítélés, kisebbséggel, szexualitással kapcsolatos témakörök). A mai tabuk készlete, mint azt a kutatás során láttuk, a szexualitás témakörében volt a legbőségesebb, ez szerepelt legnagyobb súllyal a vizsgált korosztály életében és normarendjében” (Rajkó 2016a:101).

A zsidó tradíció talán legerősebb elvárásrendszere az „add tovább fiaidnak” norma, melynél föltehetően kérdéses, miként kerül erre sor a családi nevelés, szülői minta, korosztályi értékrend, hétköznapi életvilágbeli és tradicionális mintakínálati gyakorlatban, különösen pedig a kortárs női szerepek, anyaképek, életviteli stratégiák és gyermeknevelési normák szempontjából. Ezek mindig is valamelyest módosultak, de napjainkban igen erőteljes formaváltozáson mennek át – ahogy a kutatások ezt tanúsítják (hadd ne hivatkozzak itt most két tucatnyi forrásműre, ezek jobbára

ismertek is!). E tradicionális „továbbadás”, örökül hagyás, mintaközvetítés ugyanakkor elsődlegesen a férfi szerepekre vonatkozó meghagyás, hisz az „általános” vallási micvák körében relatíve kevesebb utal közvetlenül a családanyai és gyermeknevelői értékrendre. De vajon miképpen van jelen mindez a családi életben (alkalmasint meghatározó, de mindenképp erős befolyással szabályozó) női szerepviselkedésekben, szerepképletekben, viselkedésmintákban...? Hogyan élik át, hogyan formálják „belülről”, hogyan szimbolizálják vagy beszélnek el egymás között, dicsekvés vagy panasz formájában, dacosan vagy titkosan? (Izgalmas korszakjellemző kép készült ezekből és korszakos modelljeikből az utóbbi években több műben is).³

Mostani kérdésfelvetésében valahol ott rejlik tehát a szakirodalom és a mindennapos tapasztalat történeti és jelenkori anyagának néhány konkrét tanulsága is – példaképp a különbség a Chabad mama-baba foglalkoztatói, a Frankel Zsini / Verő Bán Linda programjai s a Szim Salom rendezvényei és más szertartások között (lásd Szász 2008; Hrotkó 2014; Papp 2002; Modla 2007; Kelemen 2002; Tóth K. 2017). Viszont talán mégis időben és mintázatban is az első problematika a térbeli és történeti örökség megléte, kezelésmódja, normatív hatása, avagy mindennek a szociokulturális környezettel fennálló (és változni is képes!) kapcsolata. „Alapképletet” csakis úgy lehetne megfogalmazni, ha elvonatkoztatnánk attól, milyen korban, milyen társadalmi (falusi, városi, értelmiségi, asszimilációs, migráns, elkülönült vagy beilleszkedett, megtúrt vagy sikeres, alárendelt vagy befolyással bíró, budavidéki vagy belpesti, neológ vagy alternatív stb.) környezetben veszünk „esetmintát” és merészkedünk elhidegültlen tudományos válaszadásra. Annyi azonban keleten és nyugaton, régen és most, marginalizált vagy elitbe emelkedett zsidó csoportok esetében is „általánosítva” kimondható, hogy a női szerep és rang, a kiszolgáltatottság vagy többre képesség kérdése ténylegesen nem kiemelt alaptémája a zsidóság mindennapi létének és értékrendjének – s főleg nem az ismert empirikus tudományok elemzéseinek –, egészen a hazai polgárosodásig és demográfiai szerkezetváltozásokig, a tradíciók és a modernizációs normák ütközési szcénáinak megfogalmazódásáig semmiképp nem az. Sőt, a hitéleti szervezeten változások leíró szakirodalmában sem látszik témakörnek lenni egészen a posztmodern korig. Amiért ez fontos: lehetséges, hogy a nemi szerepek, a személyiségek önértékelési normarendjeinek kortárs (szociológiai, pszichológiai, mikrotörténeti stb.) kutatásai változtattak ezen a helyzeten, vagyis maga a leírások sokfélesége, példatára is visszahat a csoportszintű tematizálásra (erről Buk Krisztina kutatása vallás részletesen, de Surányi Ráchel sem kevesebb konkrét példával szolgál). Azaz: amennyiben a kutatások mélységeit nézzük, láthatóvá válik, hogy a fennálló vagy a korábban tabuként kezelt mivoltukból hirtelenjében felszínre jövő „problematikák” megneveződése nem marad független a szakrális közösségek felfogásmódjaitól. Ilyen például a télapó/

³ Papp Barbara – Sipos Balázs (2017): *Modern, diplomás nő a Horthy-korban*, Napvilág Kiadó, Budapest, ismertetése, <https://sites.google.com/view/peri-mikro-szjkp/201941-60/diplom%C3%A1s-n%C5%91t%C3%ADpus-feud%C3%A1lis-rend-konzervat%C3%ADv-feminizmus>; Szunyogh Szabolcs (2019): *Zsidó nők*, Noran Libro, Budapest; Árvai Tünde (2016): *Városanyák. Mozaikok a pécsi nők 19–20. századi történetéből*, Kronosz Kiadó – Pécs Története Alapítvány, Pécs

mikulás, karácsonyfa-állítás, szombati ünneptartás és elektronikai eszközhasználat, a vendéglátás vagy a jótéteményi adakozás kérdése, de még sok tucat egyéb is.

Mégis, egy alaphelyzetet véve: mint ismeretes, tradicionálisan a zsidó férfiak minden reggel azt imádkozzák: „Áldott vagy, örökkévaló Istenünk, a világ királya, hogy nem teremtettél nőnek”. Lehetne folytatni: számos esetben zsidó és nem zsidó feministák, avagy más vallások hívei, esetleg laikus kívülállók egyik hangzatos és folyamatos érve éppen ez áldás zord kritikájában fogalmazódik meg: ugyanis a fohászról alkotható felszínes alapélmény hangozhat akár vádként is, mely szerint „a zsidó vallás elnyomja a nőket”, illetve a nőt valami alsóbbrendű, káros lénynek mutatja ezzel, ami személyiségjogi és egyenlőségi szintéren a tarthatatlan illetlenségek kifejeződése lehet akár. A közbeszédben ma már kihívóbb a nemek közötti egyenlőség szükséges evidenciájára hivatkozó érvelésmód, aminek alapján válaszképpen akkor volna a reggeli fohász individuális értékrend alapján jogszerű, ha a nők az ellenoldalon ezért fakadnának hálára: Áldott vagy, amiért nem teremtettél férfinak...! Csakhogy az áldás női verziója mégis így hangzik: „Áldott vagy, hogy akaratod szerint teremtettél”!

S persze pusztán egy szakrális szöveg jelentésteli tartalmait nem kellene túlértékelni, de (gondolatban, praktikusan) vessük csak össze az életvitel mindennapi elemeivel, a gyerekek reggeli iskolába-vitelével, a délutáni különórákkal, tanulással, ebéd- és vacsora főzéssel, mosással, mosogatással, telefonokkal, ügyintézésel, autóvizsgáztatással, ajándék-vásárlással, nagymama-látogatással, saját karrier építésével, „női” dolgokkal, családanyai feladattudattal, koncertjeggyel, kádsúrolással, hűtőgép-csere lebonyolításával, kies mindennapokkal. Akkor melyik hát a minta, melyik az életviteli norma, a kóser és a hagyományos, az ideális és a hétköznapi...?

Kicsit árnyaltabb, szakrálisabb, vagy a zsidó életvilág-közeli érvelések számára a női-anyai-családi szerepeknek is gazdagon megvan az alapja, ha másban kevésbé, de a korlátozások számossága terén mindenképpen, hiszen a 613 parancs-értékű előírás minden férfira vonatkozik, míg a nőre konkrétan leginkább csak három, miután a hüpe alatt egyezsége szerződött: a gyertyagyújtás, a tésztaáldozat és a mikve használata (lásd pl. Tóth A. 2015: 20; Fenyves 2012: 66). A tradicionális értékrend szigorúbb követése és részletesebb judaisztikai bemutatása ezt az „aránytalanságot” nyilván még számossal kiegészítheti (pl. a zsinagógába járás gyakorlatának szabályozásával, az életviteli feladatok elosztásával, szakrális ünnepek organizálásával stb.), de a kötelmek súlyos tömege látszólag egyenlőtlen állapotot eredményez, s teszi ezt konvencionálisan, sőt értékrendi értelemben is. A kontraszt látszólagos persze, hisz a kóserság, a hitéleti vagy mindennapi tevékenységek végtelenül széles skálája egyaránt kötelez férfit és nőt, amennyiben mindketten a konvenciók követésében érdekeltek, az Ő-való útmutatását és a micvák rendjét követik (lásd Tóth A. 2015; Fényes 2018; Glässer 2012; Hrotkó 2014; Glässer – Zima szerk. 2014; Oláh 2015). Azonban nemi szerepeik jobbára a házasságszervezők útmutatásaiban, a konvencionálisabb férfitársadalmak értékrendjében s a törvényi szövegek sokaságán túl a származásközösség megannyi normatív hatáseggyüttesével összefonva a szakrális közösségen túli

milióben is jelen vannak. Már csak azért is, mert a zsidóság sosem csupán önmagában élt, hanem mindig is interakcióban, kölcsönhatásban volt társadalmi-földrajzi-szokrális környezetével is, ahol tehát a kötetmek rendje más volt – ha a női szerepfelfogások skálája nem is okvetlenül árnyaltabb.⁴

Az életviteli szabályozásokat, az ezekről szóló familiáris narratívákat, a mintakövetések „átadható” vagy „örökíthető” tudástárát akár a narratív életút-interjúk, családregegyek, fotódokumentációk, filmek, visszaemlékezések és elbeszélte szereptanulás-mintázatok sokasága igazolja. Ezek felé számos tiszteletkört tenni fontos lenne, de ezúttal kihagyom (a mai napba ezekből még számos kerülhet, nem utolsósorban a nemsokára következő szekció résztémái, vagy Groó Diana filmes interpretációja is ilyen lesz talán). Ami azonban arculatot ad a kontrasztnak, az a hazai zsidóságon belüli hitközsegi tagolódás, a (főleg nagyvárosi-fővárosi) életmód-modellek és viselkedési tilalmak körének újrarajzolódása, nem utolsósorban a nemek társadalmi szerepviselkedésének, életút-választási perspektíváinak, önmeghatározási szabadságának akár a konvencióktól nagymértékben eltérő mivolta, s ez alkalmi kontrasztot is kínál az elemzés számára a nyilvános és kommunikatív térben zajló aktualitások révén. Talán mobilitási és munkaerő-piaci szegmenseket is figyelemmel kísérő, karrier-menedzselési útmutatókat is egyre gyarapító összhatások együtthatóival kiegészülve, mindenesetre az utóbbi évtizedben egyre markánsabban ölt arculatot az esélyegyenlőségi profilt hangsúlyozó törekvések széles köre, másképp fogalmazva: a családon belüli szerepek, a családi minták, az életút-programok alakulásai és átformálódásai – ezekkel együtt pedig a zsidó identitások sokféleségét újra- vagy átértelmező szereptudatok multiplikálódása.

A női szerepfelfogások és a nőkép-változás egyik triviális kommunikációs felülete a bulvármédiából visszaköszönő emancipációs igény (férfi és női szerepváltozatok), a szélesebb közvélekedésben is megjelenő szerepstruktúra-változás, és az „ideális család-vízió” részeként tekintve magát a családi köteteket is az átalakulási változatok kísérik, valamint épp az érintett nők én-érvényesítési szereptudatosságának nagymértékű növekedése, nyilvánosabbá, láthatóbbá válása is. Ám ez utóbbi vállalásában részint a „feminizmus-gyanús” mutatkozások széles köre ugyancsak megbúvik, de közelebbről nézve rátalálunk a norma-átrendeződések, szereptudatok, önérvényesítési stratégiák, továbbá tabukezelések és tabutörések mechanizmusaira is... (Látva látszik ez a fiatal zsidó szervezetek és személyiségek önérvényesítési mintaválasztékán, Izraelhez való viszonyán, nemzetközi partnerkapcsolatain, konferenciáin is.)

Kérdéseket és talányokat megcélzó előadásban „összegzésképpen” persze nemigen kaphat helyet a tézis igazolása vagy vélt cáfolata – csakis újabb kérdések. Melyekre persze részben már kaptunk itt válaszokat is, részint pedig a nap további témaköreiben rejtőzködnek... A tematikus közelítés és a

⁴ Hadd ne utaljunk itt a tradicionális foglalkozási, etnikai, tájegységi és életforma-csoportok paraszti társadalomban markánsan jelen lévő mintasokaságának néprajzi szakirodalmára, ennek végtelenségére...

narratív kölcsönhatások alapkérdésére az egyik kézenfekvő részvázlat (persze szándékos leegyszerűsítésben) a *tradicionális* típusú,⁵ a másik választípus az én-kiteljesítő, társadalmi szereptudatos, struktúra-átrajzoló, *posztmodern státusz-reprezentáció*.⁶ További tagolási lehetőség rétegezi ezt a felosztást részint korosztályi, részint zsidó szubkultúra-függő válaszlehetőségekre (lásd például Kelemen Katalin, Hrotkó Larissza vagy Fenyves Katalin markáns álláspontját a kulcskérdésekben, de akár Vasagyi Mária regényeiben vagy Ember Mária régebbi írásaiban), ugyanakkor lehetséges egy másik metszet valamelyest térségi bontásban is mutatkozó eltérésekre (a miskolci zsidóságról Szabó Tünde Judit, a szegedi és vajdasági hagyományköttöttségről Glässer Norbert, a pécsiekről Árvai Tünde, a kárpátaljaiakról Fedinec Csilla vagy Komoróczy Géza, a soproniakról Tárkányi Sándor, a kassaiakról Kovács Éva, a bajaiakról Fábíán Borbála vagy a mohácsiakról K. Farkas Claudia épp eléggé térbelileg tagolt körképet ad), valamint történeti kihívásokra figyelemmel hasonlóképpen valamiféle struktúraként tekint minderre (századfordulós bécsi vagy krakkói, jelenkori berlini vagy „Zsidnilandi” verziók sokasága áll kézre itt, emlékeztül a nemrég elhunyt Gantner Brigitta Eszter kutatási témakörét is említve). Határozott álláspont tükröződik Fenyves Katalin habilitációs értekezésében is, mely szerint a hazai zsidóság nyelvi asszimilációs alkalmazkodása, a Numerus Clausus folyamata, a mindegyre szorongatottabb státuszba kerülő társadalmi tömeg valójában már az 1920-as–30-as évektől átélte a nők képzésének, társadalmi befolyásának, presztízscsökkenésének és mobilitási korlátozásainak következményeit (Fenyves 2012a: 102–118), de ehhez elementáris módon kapcsolhatóan láttatja a korábban már elért státusok megszűnését, a női imakönyvek megjelenésétől és a főköltő/paróka vitától a zsinagógai karzat-rács-jogosultságok variációiig, a zsidó családok átalakulásától, a matriarchátustól a patriarchátusig zajló szerep-átrendeződés részkérdéseit is (vö. Fenyves 2012b: 66–88; továbbá Hrotkó 2014b). Mindeközben nemcsak a társadalmi átrétegződés ment végbe a 19–20. század fordulóján, hanem a képzettség, társadalmi mobilitás, elfoglaltság, zsinagógák kiüresedése, születésszám-csökkenés, a nőkre vonatkozó korlátozások lassú felpuhulása, presztízsz-pozíciókba kerülésük megsokasodása (pl. egyletekben, tudományos vagy művészeti területeken, immár a lakásokból kiszabadulva), sőt a szakrális hagyomány ellenében a polgári szerződésjogok érvényesülési feltételei is hatottak arra, hogy a zsidóságon belül mintegy evidenciának számító (formalizált státusz-)kérdésekben az ortodox és neológ szemléletmódok megütközzenek, eltérő következtetésre jutva a női szerepek, karrierök és legitimációs szertartások vagy tabuk terén. „Az elmúlt századokban gyökeresen megváltozott a házasságjogi és családjogi törvénykezés, a házasságkötések törvényi szabályozása. A család és családtagok szerepe az értékrend őrzésében és átadásában alapvetően más lett. Többgenerációs családok ma már ritkábban élnek együtt, a kiscsaládok dominálnak. Ennek megfelelően változó a nevelési és oktatási

⁵ Itt látványosak Hrotkó Larissza, Fényes Balázs, Papp Richárd, Zimre Fanni, rebecenek nyilatkozatai és nyilvános mutatkozásai, Kelemen Katalin, Oláh János, Tillmann Lili 2009, stb. meglátásai...

⁶ Lásd Tóth Katalin, Vincze Kata Zsófia, Ausztrics Andrea, Surányi Ráchel, Susán Eszter, Gantner B. Eszter, Groó Diana, Pécsi Kata, Vasvári Louise, Angelusz – Tardos, stb.

intézmények (bölcsőde, óvoda, iskola) és a család kapcsolata, viszonya. A 19. század új nemzeti mozgalmi is felvázolták a következő nemzedékek és az őket kibocsátó ideális család vízióját. Erre az időszakra tehető a nőkép, a női szerepek átalakulásának kezdete is” (Kiss Endre – Barna Gábor 2014: 7). De messze nem elhanyagolhatók mondjuk Kelemen Katalin kortárs nézőpontja, Vincze Kata Zsófia, Szász Antónia, dr. Forrai Judit, Gallasy Katalin vagy Buk Krisztina kutatásai, Fenyves Balázs vagy Gábor György temérdek reflexiója, Szabó Tünde Judit miskolci vagy K. Farkas Claudia Pécs-Mohács vidéki áttekintése, Szarvas Zsuzsa vagy Toronyi Zsuzsa megannyi példatára, Vasvári Louise, Pécsi Katalin vagy Czingel Szilvia saját vallomásgyűjtése stb.

Nem folytatom. Kérdések halmazára kérdések építménye... – valahol ezt hívják tudománykodásnak, s a magam nézőpontja sem kímélhető a bennfentes, érintett, hozzáértő vagy csak átélő aspektusok érvényességének prioritásai nélkül.

Hivatkozások és források

A Sulchan Aruch kivonata. Fordította Dr. Singer Leó. MIOK, Budapest, 1988.

Acsádi Judit (2002): „Kelltek nekünk feminizmus?” – „Nyugati” gondolatok hazai fogadtatása, in: Kovács János Mátyás szerk.: *A zárva várt Nyugat. Kulturális globalizáció Magyarországon*, Budapest, 2000 Könyvek – Sík Kiadó, 167–186.

Angelusz Róbert – Tardos Róbert (2002): Társas kötelékek és kulturális tradíciók a magyar zsidóság különböző nemzedékeiben, in: Kovács András szerk. *Zsidók a mai Magyarországon*, Múlt és Jövő, Budapest

Ausztrics Andrea (2015): A maszorti zsidóság Magyarországon egy budapesti ifjúsági szervezet tükrében, in: A.Gergely András – Papp Richárd – Ausztrics Andrea szerk.: *Zsidó kultúra és identitás – antropológiai nézőpontból. Tanulmányok a tematikus kutatómódszertan köréből*, Antroport Könyvek, Budapest

Ausztrics Andrea (2014): *Who We Are, Hungarian Jews After The Holocaust, The Third Generation*, Documentary film, producer/director/editor (44 perc). L. még: <http://ausztrics.com/>

Balogh Margit – S. Nagy Katalin szerk. (2000): *Asszonyorsok a 20. században*, BME Szociológia és Kommunikációs Tanszék – Szociális és Családvédelmi Minisztérium Nőképviselői Titkársága, Budapest

Bata Tímea (2011): Netrevitt helyek – nászút internetes fórumok, albumok és blogok tükrében, in: Fejős Zoltán szerk.: *Színre vitt helyek*, Budapest, Néprajzi Múzeum, Tabula könyvek 11:155–162.

Bódy Zsombor (2008): „A női munka felszabadítása vagy korlátozása” – A női eszmények változása, a női egyenjogúság konfliktusai és a női szervezetek állásfoglalásai a két világháború közötti középosztályban, in: Bakó Boglárka – Tóth Eszter Zsófia szerk.: *Határtalan nők – Kizártak és befogadottak a női társadalomban*, Nyitott Könyvműhely, Budapest, 93–112.

- Borbíró Fanni (2007): Budapesti nőegyletek 1862–1904, in: Fábri Anna – Várkonyi Gábor szerk.: *A nők világa – Művelődés- és társadalomtörténeti tanulmányok*, Argumentum, Budapest
- Borgos Anna (2013): *Nemek között – Nőtörténet, szexualitástörténet*, Noran Libro, Budapest
- BukKrisztina (2018): „Mindig előkerül, hogy menni... most is tervben van” – Interkulturális kisgyermekes zsidó családok élete Budapesten, *Antro-Pólus*, 2:66–111. <https://antropolus.files.wordpress.com/2019/02/antro-pc3b3lus-2018-2-fc3b3kuszban-zsidc3b3-kultc3bara.pdf>
- Cseh Enikő (2015): „Minden játék a férfiaknak jut!” – Női szerepek egy párizsi zsinagógában – in: A. Gergely András – Papp Richárd – Ausztrics Andrea szerk.: *Zsidó kultúra és identitás – antropológiai nézőpontból. Tanulmányok a tematikus kutatásmódszertan köréből*, Antroport Könyvek, Budapest
- Czeferner Dóra (2014): „Kávéházakban, klubokban, olvasókörokbén kérjük A Nő és a Társadalom lapot!” – Egy folyóirat a nők egyenjogúságáért, *Médiakutató*, nyár, 49–61. On-line: http://epa.oszk.hu/03000/03056/00055/pdf/EPA03056_mediakutato_2014_nyar_049-061.pdf
- Dalsace, Yeshaya (2006): *La place de la femme dans le rituel synagogal*, On-line: <http://www.massorti.com/La-place-de-la-femme-dans-le.html>
- Ember Mária (2001): *2000-ben fogunk még élni?*, Múlt és Jövő Kiadó, Budapest
- Fehéri György (2009): „Lehetetlen, de muszáj... tehát lehetséges” – A holokauszt ábrázolásának problémái, in: Gantner Brigitta Eszter – Réti Péter szerk.: *Az eltűnt hiány nyomában – Az emlékezés formái*, Nyitott Könyvműhely, Budapest, 10–32.
- Fényes Balázs (2018): „Családjaik, atyai házaik szerint...” – Adalékok a rabbinikus zsidó hagyomány családképéhez, in: Barna Gábor – Kiss Endre szerk.: *Családtörténet, családvédelem, vallás – A család egykor és ma*, 4. kötet, A vallási kultúrakutatás könyvei 37. MTA-SZTE Vallási Kultúrakutató Csoport – OR-ZSE Kaufmann Dávid Kutatócsoport, Szeged – Budapest, 60–67.
- Fényes Balázs (2012): Kitalált hagyomány – egy mítosz kitalálása, in: „Őrizzétek meg őrizetemet...” – *Tanulmányok a rabbinikus hagyomány köréből*, Józsefvég Műhely Kiadó, Budapest, 207–239.
- Fenyves Katalin (2012a): A magyar zsidó nő – a felekezeti sajtó nőképe a 19–20. század fordulóján, in: Bíró Zsuzsanna Hanna – Nagy Péter Tibor szerk.: *Zsidóság – tradicionalitás és modernitás – Tisztelgő kötet Karády Viktor 75. születésnapja alkalmából*, Wesley János Lelkészképző Főiskola, Budapest, 105–118. On-line: www.mek.oszk.hu/11600/11687/11687.pdf
- Fenyves Katalin (2012b): *Zsidó polgáriasodás a 19–20. század fordulójának Magyarországon: a nyelvhasználat és nők helyzetének alakulása – Habilitációs értekezés*, Országos Rabbiképző – Zsidó Egyetem, Budapest
- F. Dózsa Katalin (1991): Pesti nő a századfordulón – Nőkérdés: feminin vagy feminista, *Rubicon* 3. On-line: http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/pesti_no_a_szazadfordulon_nokerdes_feminin_vagy_feminista/

- Gantner B. Eszter – Kovács Mátyás (2006): *Zsidniland – A zsidó kulturális tér Közép-Európa városaiban – Egy új értelmezési lehetőség*, http://www.antroport.hu/lapozo.php?akt_cim=93
- Glässer Norbert (2015): *Az opera tündérei vagy a sábesz angyalai?* – Nosztalgikus vagy normatív vidéki zsidó élet képe a budapesti magyar nyelvű orthodox sajtóban, in: Barna Gábor – Kiss Endre – Gyöngyössy Orsolya szerk.: *A család egykor és ma*, MTA–SZTE Vallási Kultúrakutató Csoport – OR-ZSE Kaufmann Dávid Kutatócsoport, Szeged – Budapest, 166–178. On-line: www.pointernet.pds.hu/kissendre/judaisztika/3-2015A_csalad_egykor_es_ma.pdf
- Glässer Norbert – Zima András szerk. (2014): *Hagyományláncolat és modernitás*, SZTE Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, Szeged
- Glässer Norbert (2014): *Találkozás a Szent Igazzal*, SZTE Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, Vallási kultúrakutatás könyvei 8. On-line: <http://acta.bibl.u-szeged.hu/67609/>
- Glässer Norbert (2012): *Ateresz z'kénim – A vallási szocializáció családképe a két világháború közötti budapesti orthodox zsidó sajtó diskurzusaiban*, in: Csipak Árpád szerk.: *Pléróma (1947–2012) dr. Rokay Zoltán 65. születésnapján szabadkai, óbecsei és budapesti tanítványai*, Lux Color Printing – Szulik Alapítvány, Óbecse, 77–108. On-line: <http://publicatio.bibl.u-szeged.hu/2753/7/2217258.pdf>
- Gleszer Norbert (2010): *Tórájának fele... – A rabbiné és a zsidó nő imagológiája a magyar nyelvű budapesti orthodox zsidó sajtóban a 19. század végén és 20. század elején*, in: Filkó Veronika – Kőhalmy Nóra – Smid Bernadett szerk.: *Voigtloristica – Tanulmányok a 70 éves Voigt Vilmos tiszteletére*, *Folcloristica 11*. ELTE – BTK Folklore Tanszék, Budapest
- Guiliano, Mireille (2010): *A francia nők karriert csinálnak – Munka, értelem és érzelem*, Athenaeum, Budapest
- Gyáni Gábor (2006): *Nők a modernizálódó magyar társadalomban*, Csokonai Kiadó, Debrecen
- Horváth Júlia Borbála (2008): *Újnőkorszak – Intermentalitás a XX. század második felétől Magyarországon*, L'Harmattan, Budapest
- Hahn István (1995): *Zsidó ünnepek és népszokások*, Makkabi Kiadó, Budapest
- Hrotkó Larissza (2018): *A zsidó nő mint áldozat és a társadalom átalakítója – Társadalmi szerepváltozás a zsidó feminista kutatásban*, in: *Együtt a jövőnkért – Vallások egy nyitottabb és elfogadóbb társadalomért – Előadások és cikkek*, szerkesztette Bárdosy Éva és Dénes Gabriella. A szerkesztést összehangolta: Hrotkó Larissza. Magyarországi Teológusnők Ökumenikus Egyesülete, National Democratic Institute és az N.D.I. Hungary Nonprofit Kft. Budapest, 98–108. On-line: <https://docplayer.hu/104937869-Egyutt-a-jovonkert-valla-sok-egy-nyitottabb-e-s-elfogado-bb-tarsadalome-rt-eloadasok-s-cikkek.html>
- Hrotkó Larissza (2014a): *Családi státuszok a T'nach és a talmudi irodalom alapján*, in: Barna Gábor – Kiss Endre – Gyöngyössy Orsolya szerk.: *A család egykor és ma*, MTA–SZTE Vallási Kultúrakutató

- Csoport – OR-ZSE Kaufmann Dávid Kutatócsoport, Szeged – Budapest, 51–59. On-line: www.pointernet.pds.hu/kissendre/judaisztika/3-2015A_csalad_egykor_es_ma.pdf
- Hrotkó Larissza (2014b): Pirké Imahot – Kézimunka a feminizmus és a vallás szolgálatában, *Hacofe*, Vol 9. <https://or-zse.hu/hacofe/vol9/hrotko.pdf>
- Hrotkó Larissza (2014c): *A nélkülözhetetlenek – A zsidók 18. századvégi–19. század eleji letelepedése Pesten, különös tekintettel a zsidó nők helyzetére*, OR-ZSE, Budapest, on-line: <https://www.or-zse.hu/javne/larissza3.pdf>; <http://mek.oszk.hu/13500/13596>
- Hrotkó Larissza (2012): *Családi viszonyok a talmudi régészetben, különös tekintettel a nők és a gyerekek családi státuszára*. <http://www.or-zse.hu/hacofe/vol4/hrotko-csaladiviszonyok-zsidocsalad2012.htm>
- Huszár Ágnes (2011): *A nő terei*, L'Harmattan Kiadó, Budapest
- Kaplan, Aryeh (2004): *Zsidó meditáció*, Vince Kiadó, Budapest
- Karády Viktor (1993): A vegyes házasságok Budapesten 1950 előtt – Néhány kutatási eredményről, *Múlt és Jövő*, 3:82–84.
- Katz, Jakov (2005): *Hagyomány és válság – Zsidó társadalom a középkor végén*, Múlt és Jövő Kiadó, Budapest – Jeruzsálem, 204–220.
- Dr. Kayserling M. (1883): *Zsidó nők I-II. – A történelem, az irodalom és a művészet terén*, fordító: Reismann Mária, Révai Testvérek, Budapest
- Kelemen Katalin (2012): Visszaadni Istennek elvesztett szövetségését, in: Bíró Zsuzsanna Hanna – Nagy Péter Tibor szerk.: *Zsidóság – tradicionalitás és modernitás – Tisztelgő kötet Karády Viktor 75. születésnapja alkalmából*, Wesley János Lelkészképző Főiskola, Budapest, 461–471. On-line: www.mek.oszk.hu/11600/11687
- Kelemen Katalin (2002): A liberális judaizmus álláspontja a nők szerepéről a zsidóságban, in: Toronyi Zsuzsa szerk.: *A zsidó nő*, Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár, Budapest, 143–145.
- Kende Anna szerk. (2008): *Pszichológia és feminizmus*, L'Harmattan, Budapest
- Kende Anna (2005): Anyaság a pszichoanalízisben: lehetséges következtetések a nő mint szubjektum szemszögéből, *Thalassa*, 16. 1:63–82. On-line: [https://imago.mtapi.hu/a_folyoirat/e_szovegek/pdf/\(16\)2005_1/063-82_Kende-A.pdf](https://imago.mtapi.hu/a_folyoirat/e_szovegek/pdf/(16)2005_1/063-82_Kende-A.pdf)
- Keszeg Vilmos (2013): A 20. század történetei, *Néprajzi Látóhatár*, 22. évf. 4:4–9. https://www.researchgate.net/publication/299903566_Teljes_lapszam_Neprajzi_Latohatar_-_Mese_mitosz_elettortenet_20134/download
- Kiss Endre – Barna Gábor (2014): Ajánló szavak, in: *A család egykor és ma*, Gyöngyössy Orsolya közreműködésével szerk.: Barna G. – Kiss E., SZTE BTK Néprajzi és Kulturális Antropológia Tanszék – OR-ZSE Kaufmann Dávid Zsidó Kultúratudományi Kutatócsoport, Szeged – Budapest

- Korpics Márta (2011): *Interkulturális kommunikáció*, Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Pécs, http://janus.ttk.pte.hu/tamop/tananyagok/interkult_komm/index.html
- Kovács András (1989): A zsidókérdés a mai magyar társadalomban, in: Fűzfa Balázs – Szabó Gábor szerk.: *A zsidókérdésről*, Németh László Szakkollégium, Szombathely, 47–86.
- Kovács Éva – Vajda Júlia (2002): *Mutatkozás – Zsidó identitás-történetek*, Múlt és Jövő, Budapest
- Küllös Imola szerk. (1999): *Hagyományos női szerepek – Nők a populáris kultúrában és a folklórban*, Magyar Néprajzi Társaság, Szociális és Családügyi Minisztérium, Nőképviselési Titkárság, Budapest
- Levi, Primo (1990): Akik odavesztek és akik megmenekültek, Európa Könyvkiadó, Budapest
- Mars, Leonard (1999): Discontinuity, Tradition and Innovation: Anthropological Reflections on Jewish Identity in Contemporary Hungary, *Social Compass*, 46 (1): 21–33.
- Maybaum Zsigmond (1884): A nő állása a bibliai ókorban, *Magyar Zsidó Szemle*, 417–423, 488–493.
- Mikes Hanna (2013): „Azért mindig a nő irányít” – a hagyományos zsidó női szerepek megjelenése egy zsinagóga közösségében, OTDK-dolgozat, ELTE TÁTK, Kulturális Antropológia Tanszék
- Miklós Péter (2014): Az identitásszerveződés kérdései a magyar zsidó polgárcsaládokban, in: Barna Gábor – Kiss Endre – Gyöngyössi Orsolya szerk.: *A család egykor és ma*, MTA–SZTE Vallási Kultúrakutató Csoport – OR-ZSE Kaufmann Dávid Kutatócsoport, Szeged – Budapest, 211–221.
- Mitscherlich, Alexander – Mitscherlich, Margarete (2014): Gyászolásra képtelenül – A közösségi viselkedés alapjai, Múlt és Jövő, Budapest
- Modla Zsuzsa (2007): Mai magyar zsidó fiatalok szocializációja, in: A. Gergely A. – Papp R. szerk.: *A szakralitás arcai*, Nyitott Könyvműhely, Budapest, 269–297.
- Nagy Péter Tibor (2015): Az egyetemisták, a szüleik és a zsidó nem-zsidó vegyesházasság, *Iskolakultúra*, 3:47–55. On-line: https://matarka.hu/klikk.php?cikkmutat=2205320&mutat=http://epa.oszk.hu/00000/00011/00193/pdf/EPA00011_iskolakultura_2015_03_047-055.pdf
- Nagy Péter Tibor (2010): Egy ortodox zsidó közösség a helyi társadalomban, *Iskolakultúra*, 7-8:84–94.
- Németh Ványi Klári (2016): „Soha semmilyen előítélet nem ledönthetetlen” – Gát Annával és Réz Annával a népszerű Üvegplafon sorozat ötletgazdáival beszélgettünk, *Szombat*, május 21. <https://www.szombat.org/politika/soha-semmilyen-elotelet-nem-ledonthetetlen>
- Oláh János (2015): A zsinagógáról és szokásairól, *Yerusha*, „KINDERJOHREN”, on-line: <http://www.yerushaonline.com/?v=di11pla34>
- Oláh János (2008): *A női ima ereje*: <http://sofartudozsido.com/a-noi-ima-ereje/>. Sófár, 2008. december 19., továbbá: <https://www.youtube.com/watch?v=iZf5HpXVI4k>
- Papp Marianna (2007): „Mécse az Örökkévalónak az ember lelke” – A visszatérés és a sábesz kapcsolatának jelentései egy budapesti ortodox zsidó közösségben, in: A.Gergely András – Papp Richárd szerk.: *A szakralitás arca – Vallási kisebbségek, kisebbségi vallások*, Nyitott Könyvműhely, Budapest, 314–361.

- Papp Richárd (2007): A szakralitás tétje zsidó és keresztény példák tükrében, in: A. Gergely András – Papp Richárd szerk.: *A szakralitás arcai: vallási kisebbségek, kisebbségi vallások*, Nyitott Könyvműhely, Budapest, 16–30.
- Papp Richárd (2004): *Van-e zsidó reneszánsz? Kulturális antropológiai válaszlehetőségek egy budapesti zsidó közösség életének tükrében*, Múlt és Jövő Kiadó, Budapest
- Papp Richárd (2002): A nők világa egy budapesti zsinagógában, in: Toronyi Zsuzsa szerk.: *A zsidó nő*, Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár, Budapest, 137–141.
- Papp Richárd (1993): Pészach Kárpátalján, *Szombat* (9):27–31.
- Pécsi Katalin szerk. (2013): *Lányok, anyák – Elmeséletlen női történetek*, Novella Kiadó, Budapest
- Pécsi Katalin 2009 A szenvedés neme. Női tapasztalat, női hang. In Gantner B. Eszter – Réti Péter szerk. *Az eltűnt hiány nyomában. Az emlékezés formái*. Nyitott Könyvműhely, Budapest, 134-150.
- Pécsi Katalin szerk. (2007): *Sós kávé – Elmeséletlen női történetek*, Novella Kiadó, Budapest
- Pető Andrea (2006): „Társadalmi nemek és a nők története”, in: Bódy Zsombor – Ö. Kovács J. szerk.: *Bevezetés a társadalomtörténetbe*, Budapest, Osiris, 514–532. https://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop425/2011_0001_520_bevezetes_a_tarsadalomtortenetbe/cho5s05.html
- Pető Andrea (2004): A női esélyegyenlőségre vonatkozó női felfogás hatása a magyar választójogi gondolkodásra 1848–1990 – Az „állam érdekében adományozott jog” feminista megközelítésben, in: Sajó András szerk.: *Befogadás és eredetiség a jogban és a jogtudományban: adalékok a magyarországi jog természetrajzához*, Áron Kiadó, Budapest, 136–175.
- Pető Andrea (1998): *Nőhistóriák – A politizáló magyar nők történetéből 1945–1951*, Budapest, Seneca
- Rajkó Andrea (2016a): Tabu, tabudöntés, tabuizálás, *Kultúra és Közösség*, 1:91–109. On-line: <http://www.kulturaeskozosseg.hu/pdf/2016/1/08.pdf>
- Rajkó Andrea (2016b): Kommunikációs tabuk kutatása – Módszertani megfontolások és kihívások, *Közelítések* (3) 1–2:36–131., Zsigmond Király Főiskola, Budapest
- Rigó Máté (2009): „A jó parti” – Házassági szerződések a két világháború közötti Budapesten, in: *Tanulmányok Budapest múltjából*, 35. <http://epa.oszk.hu/02100/02120/00035/pdf/>
- S. Nagy Katalin (2006): *Emlékkavicsok – Holokauszt a magyar képzőművészetben 1938–1945*, Glória Kiadó, Budapest
- Schőner Alfréd (2014): Az újrasarjadzó zsidó élet a feszültségek forrásává is vált...– A zsidó család a 21. század elején Magyarországon, in: *A család egykor és ma*, Gyöngyössi Orsolya közreműködésével szerk. Barna Gábor – Kiss Endre, SZTE BTK Néprajzi és Kulturális Antropológia Tanszék – OR-ZSE Kaufmann Dávid Zsidó Kultúratudományi Kutatócsoport, Szeged – Budapest, 72–77. http://www.or-zse.hu/hacofe/vol4/soner-zsidocsalad2012.htm#_ftnref2
- Schweitzer Gábor (2016): „Haladó zsidóság – halódó zsidóság”? – Útkeresés egykor és ma, *Szombat*, 10. On-line: <https://www.szombat.org/politika/schweitzer-gabor-halado-zsidóság-halodo-zsidóság>

- Szász Antónia (2013): Női rabbik a zsidóságban, *Axis*, 1:83–99.
- Szász Antónia (2011): Alternatív zsidóság – A Bét Orim Reform Zsidó Közösség, *Kisebbségkutatás*, (20) 4:550–583.
- Szász Antónia (2008): A progresszív judaista mozgalom és a tradicionális zsidó értékek és normák – A hazai mozgalom ideológiája és gyakorlata által indukált társadalmi diskurzus, egyéni és intézményi reflexiók, in: S. Nagy Katalin – Orbán Annamária szerk.: *Értékek és normák interdiszciplináris megközelítésben*, Gondolat Kiadó, Budapest
- Szász Antónia (2006): A progresszív judaizmus társadalmi beágyazódása Magyarországon, www.andorkaweb.tarki.hu/Konferenciak/Konferencia2006/Szasz_Antonia.pdf
- Szász Antónia (2002): *Parázs – A magyar asszimilált zsidóság útkeresése I. Szim Salom Progresszív Zsidó Közösség*, Etnoregionális Munkafüzetek 87. (Sorozatszerk. A. Gergely András). Budapest, MTA PTI
- Szél Júlia (1999): Társkereső hirdetések nő- és férfiképe, *Jelkép*, 2:93–105. On-line: <http://docplayer.hu/9573308-1999-2-szam-ji-l-kep-kommunikacio-kozvelemenymedia.html>
- Tillmann Lili Eszter (2009): *Zsidó gyermeknevelés Budapesten*, Előadás a Folytonosság, szakadás, reneszánsz? konferencián (MTA PTI Etnoregionális Kutatóközpont, 2008. január 18.)
- Toronyi Zsuzsanna szerk. (2002): *A zsidó nő*, Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár, Budapest
- Tóth Andrea (2015): *Tradicionális és innováció – a vallástudomány és a neveléstudomány határán – a zsidó nevelésben*, PhD disszertáció, OR-ZSE, Zsidó Vallástudományi Doktori Iskola, Budapest, on-line: https://www.or-zse.hu/phd/TothAndrea_PhD_disszertacio_javitott_15_06_15.pdf
- Tóth Katalin (2018): „Ha egy zsinagógának szüksége van egy új Tórára, az azt jelenti, hogy az a közösség él” – *A Tóra mint judaika egy zsinagógai közösség rítusainak és narratíváinak tükrében*, in: Havay Viktória – Veress Dávid szerk.: *Varietas delectat – Az ELTE BTK Magyar és Összehasonlító Folklorisztika és Európai Etnológia doktori programok hallgatóinak tanulmánykötete*, ELTE BTK Néprajzi Intézet, 107–125.
- Tóth Katalin (2017): Kutatói önreflexivitás egy zsinagógai terepmunka kontextusában, *Tabula*, (18) 1-2. http://tabula.neprajz.hu/neprajz.07.18a.php?bm=1&as=443&kr=A_10_%3D%222017%2018%281-2%29%22
- Unterman, Alan (1999): *Zsidó hagyományok lexikona*, Helikon, Budapest
- Ungár Simon (1981): Zsidó nők jótékonyága, *Magyar Zsidó Szemle*, 555–562.
- Valuch Tibor (2009): Család, háztartás, a női tevékenységszerkezet és a szerepfelfogás változásai 1945 után, *RUBICONline* 20/4. www.rubicon.hu/magyar/oldalak/csalad_haztartas_a_noi_tevékenységszerkezet_es_a_szerepfelfogás_valtozasai_1945_utan/
- Varga Péter (2009): A holokauszt utáni zsidó német irodalom három nemzedéke, in: Gantner B. Eszter – Réti Péter szerk.: *Az eltűnt hiány nyomában – Az emlékezés formái*, Nyitott Könyvműhely, Budapest, 90–106.

- Vincze Kata Zsófia (2014): Hagyomány és poszt-tradicionalizmus – a magyarországi zsidóság hagyományértelmezései, in: Glässer Norbert – Zima András szerk.: *Hagyományláncolat és modernitás*, SZTE Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, MTA–SZTE Vallási Kultúrakutató Csoport, Szeged, 303–316.
- Vincze Kata Zsófia (2013): *Conversio és etnicitás a mai magyarországi zsidóságban*, in: *Conversio – Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán 2011. szeptember 22–23-án tartott vallástudományi konferencia előadásai*, Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Vallástudományi Központ, 149–154. on-line: <http://archive.jpr.org.uk/object-hun38>
- Vincze Kata Zsófia (2012): Házasságtörés, vágy és csábítás az ortodox zsidó hagyományban, in: Örsi Julianna szerk.: *Középpontban a család. 2. kötet*. Szolnok, MTA Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Tudományos Egyesület, Túrkeve, 237–250.
- Vincze Kata Zsófia (2012): Test és Tóra: a férfitest és a férfiszellem vágya, *Néprajzi Látóhatár*, (21) 3:73.
- Vincze Kata Zsófia (2010): *Visszatérők a tradícióhoz*, L'Harmattan, Budapest
- Vincze Kata Zsófia (2010): Kasrut és üvegfal? In: Viga Gyula – Gyulai Éva szerk.: *Történet – muzeológia – Tanulmányok a múzeumi tudományok köréből a 60 éves Veres László tiszteletére*, Miskolc, BAZ Megyei Múzeumi Igazgatóság, 87–105.
- Vincze Kata Zsófia (2004): *Tradíció, emlékezés, értelmezés – Az egyiptomi kivonulás-történet értelmezése a mai budapesti zsidóság vallásos jelenségeiben*, Etnoregionális Munkafüzetek 94. (Sorozatszerkesztő A. Gergely A.) MTA Politikai Tudományok Intézete Etnoregionális Kutatóközpont, Budapest
- White, Hayden (1996): A narrativitás szerepe a valóság reprezentációjában, *Aetas* (XI.) 1:98–118.
- Zalai Szalay László (Dr.) (1924): *A zsidó nők története*, Globus, Budapest
- Zima András (2012): „A zsidóságért és a zsidó gyermekekért” (Zsidó nemzeti családmódel a budapesti cionista sajtóban a 20. század első felében), *Hacofe*, Vol. 4. OR-ZSE, <https://or-zse.hu/hacofe/vol4/zima-azsidóságert-zsidocsalad2012.htm>
- Zimre Fanni Katalin (2010): „Ez az egész Tóra. A többi csak a magyarázata” – értelmezések és alkalmazások a kortárs zsidó életmódban, szakdolgozat, Zsigmond Király Főiskola, Kommunikáció- és Művelődéstudományi Intézet, Budapest, on-line: http://antroport.hu/lapozo.php?akt_cim=200
- Zsinkó-Szabó Zoltán (2004): *A gyermek helye a társadalmi értékrendben* (szakdolgozat) ELTE Kulturális Antropológia szak, Budapest

További (on-line) források

Raj Tamás weboldala, <http://www.zsido.hu/>

Szombat hetilap, „Keresd a nőt” <https://www.szombat.org/tag/2014-02>

Yerusha /OR-ZSE/ <http://www.yerushaonline.com/>

Verő/Bán Linda, a Frankel Leó utcai zsinagóga rebecenje válaszol kérdéseitekre és mesél a nők helyzetéről a zsidó házakban, otthonokban, <http://frankel.hu/category/gyerekeknek/>

Női Karrierfejlesztési Szövetség, <http://www.noikarrier.hu/>

Magyar zsidó női életutak, <http://zsidonok.hu/>

Savout – a Bálint Ház Éjszakája, 2018. http://web.balinhaz.hu/Event/savuot_a_balint_haz_ejszakaja_itthon_otthon_haza_2018-05-19

Caddik Messiáshívő Tanítások, <http://csalad-gyulekezet.5mp.eu/>

Emet Ve'emunah: Statement of Principles of Conservative Judaism.

<https://www.scribd.com/document/3491343/emet-ve-emunah-statement-of-principles-of-conservative-judaism>

Grottó Mór (1916): A zsidó gyermeknevelés problémája, *Zsidó Szemle*, július 14./2-3.

Zsidó Szemle, 1917. december 14./1-2. Igazi nacionalista lányok

A Talmud ötven árnyalata... In: *Savout éjszakája, NŐ ÉS FÉRFI*, Bálint Ház 2017. május 30. Büchler Tamás Minyanim programigazgató (Szochnut), on-line: <http://www.mazsihisz.hu/2016/03/23/-a-talmud-otven-arnyalata--es-a-kozepkori-zsido-feminizmus-8644.html>